

ἀφοῦ ζώντας τὸ ἐπίμαχο χρονικὸ διάστημα στὰ Τρίκαλα, στὴ Σχολὴ τῶν ὁποίων δίδασκε καὶ φιλοσοφικὰ μαθήματα³⁹, ἴσως νὰ μὴν εἶχε ἀκριβὴ πληροφορία τῶν ὅσων συνέβαιναν στὰ Γιάννινα καὶ μάλιστα στὴ Μαρουτσαία Σχολή, στὸν διευθυντὴ τῆς ὁποίας «οἱ ὄπαδοί» τοῦ ἀγαπημένου του διδασκάλου «Βαλάνου, εἴτε ἀπὸ ἀληθινὸν ζῆλον εἴτε ἀπὸ ζηλοφθονίαν κινούμενοι» εἶχαν κηρύξει τὸν πόλεμο⁴⁰.

“Ὅσο ἐνδιαφέρουσα κι ἂν εἶναι ἀπὸ φιλολογικὴ σκοπιὰ ἡ ἀναζήτησις ἐξαρτήσεων τῆς σκέψης ἑνὸς φιλοσόφου ἀπὸ τῆ σκέψης κάποιου ἄλλου προγενέστερου τοῦ ἢ καὶ σύγχρονου τοῦ φιλοσόφου –μια ἀναζήτησις ποὺ ἐκ προοιμίου παραβλέπει τὴ δυνατότητα νὰ ἀρθρώνουν παρόμοιο λόγο καὶ δὴ αὐτόνομο φιλοσοφικὸ λόγο περισσότερο τοῦ ἑνὸς διάκονοι τῆς «Δέσποινας τῶν ἐπιστημῶν» ἀκόμη καὶ ὅταν ὅλοι τους ἀνταποκρινόμενοι σὲ κοινὰ αἰτήματα ἐπιχειροῦν νὰ «ἐπιλύσουν» ἀπτὰ προβλήματα μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ἱστορικῆς συγκυρίας ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ λαοῦ –τόσο ἀλυσιτελῆς ἀποβαίνει γιὰ τὸν ἱστορικὸ τῆς φιλοσοφίας: Γι’ αὐτὸν δὲν προέχει ἡ διακρίβωσις ἐξαρτήσεων, συναρτήσεων ἢ καὶ συγγενειῶν μεταξὺ βασικῶν κατευθύνσεων, κεντρικῶν ἀρχῶν ἢ καὶ ἐπιμέρους διδασκαλιῶν φιλοσόφων, ποὺ ἀρθρώνουν τὸν ὅποιο λόγο τους στὴν ἐπιθυμία τους νὰ ἐρμηνεύσουν καὶ ἔτσι νὰ ἀποτυπώσουν σὲ θεωρητικὸ ἐπίπεδο τὴν πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς τους· προέχει ἡ διακρίβωσις τῆς ἔκτασις καὶ προπάντων τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο τὸ ὅποιο δάνειο ἀπὸ ὁποιαδήποτε πηγὴ γονιμοποίησε –στὸ βαθμὸ ποὺ γονιμοποίησε– τῆ σκέψης ἑνὸς φιλοσόφου, ὁ ὁποῖος στὴν ἐπιθυμία του νὰ «ἐπιλύσει» τὰ προβλήματα ποὺ ἡ συγκαιρινὴ του ἱστορικὴ πραγματικότητα θέτει, προσέτρεξε στὴν ἐντυπὴ ἢ καὶ

39. Στὴ Σχολὴ Τρικάλων ὁ Ζερζούλης δίδαξε ἀπὸ τὸ 1736 ὡς τὸ 1848. Πρβλ. Ἀγγελικῆς Χατζημιγάλη, ὅ.π., σ. 105 κ.έ· Χαριλάου Σ. Τζώγα, ὅ.π., σ. 131· Μιχάλη Γ. Τρίτου, ὅ.π., σ. 57· Λίνου Γ. Μπενάκη, ὅ.π., σ. 419.

40. Πρβλ. Κωνσταντίνου Μ. Κούμα, *Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων*, ὅ.π., ὅπου προστίθεται καὶ ἡ παρατήρησις: «Μ’ ὄλον ὅτι πρὸς ἀπόδειξιν τῆς Θεοσεβείας του συνέγραφε καὶ παρέδιδε (ὁ Βούλγαρος, Ν.Κ.Ψ.) καὶ σχολαστικὴν θεολογίαν ἠναγκάσθη νὰ ζητήσῃ ἄλλοῦ τὴν ἡσυχίαν του.»

χειρόγραφη ιστορικοφιλοσοφική παράδοση και μελέτησε («λύσεις») αντίστοιχων –παρόμοιων ἢ καὶ τῶν ἰδίων– προβλημάτων ἀπὸ ἄλλους, παλαιότερους ἢ καὶ σύγχρονους του, ὁμοτέχνους.

Στὴν περίπτωσή μας, ὡστόσο, κάθε προσπάθεια λεπτομεροῦς διακρίβωσης τῶν σχέσεων τῆς σκέψης τοῦ Ζερζούλη με τὴ σκέψη τοῦ Βούλγαρη πρὶν ἀπὸ τὴν καταγραφή τῆς ὀφειλῆς τῶν φιλοσόφων ἀπὸ τὸν πρῶτο –δηλαδή πρὶν ἀπὸ τὸ ἔτος 1748, πὺ ὀλοκληρώθηκε ἡ διαμάχη «περὶ τοῦ κούφου τοῦ πυρός»⁴¹– προσκρούει στὴν παντελῆ ἔλλειψη ἀσφαλῶν πληροφοριῶν γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἢ μὴ «διαλόγου» μεταξὺ τῶν δύο ἀνδρῶν⁴². Γι' αὐτὸ καὶ –φρονίμως ποιοῦντες– περιοριζόμαστε στὴ διαπίστωση μόνο τῆς προφανοῦς συγγένειας τοῦ λόγου τοῦ Ζερζούλη με τοὺς ὀρισμοὺς τοῦ Βούλγαρη καὶ στὴν ἐπισήμανση πὺς θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ ἀποκλεισθεῖ ἡ ὑπόθεσι, ἐπηρεασμοῦ τοῦ τελευταίου ἀπὸ τὸν Μετσοβίτη λόγι⁴³.

Ἡ συγγένεια αὐτὴ, ἀκόμη κι ἂν ὀφείλεται σὲ δάνειο τοῦ ἑνὸς ἀπὸ τὸν ἄλλο, δὲν παύει ἀσφαλῶς νὰ μᾶς παραπέμπει στὸν κοινὸ προβληματισμό, πὺ φαίνεται πὺς διακατεῖχε τὴν ὄλη σκέψη τους μετὰ ἀπὸ τὴν ἐκ μέρους τους συνειδητοποίηση τοῦ ἀδιεξόδου τοῦ συνόλου σχεδὸν

41. Πρβλ. Αἰνίου Γ. Μπενάκη, ὄ.π., σ. 427. Τὰ καίμενα τῆς διαμάχης προέρχονται ἀπὸ κώδικα (Ἀθηνῶν, Χ.Α.Ε. 51) χρονολογημένο στὰ 1759 (πρβλ. ὄ.π., σ. 417, 427 καὶ 432).

42. Ἡ μαρτυρία τοῦ Αἰνιᾶνος (ὄ.π.), πὺ ἐν μέρει ἤδη παραθέσαμε, εἶναι μᾶλλον ἀποθαρρυντικὴ γιὰ τὴν ὑπόθεσι, ἑνὸς τέτοιου διαλόγου.

43. Κατ' ἀρχὴν γιὰ τοὺς ἰδίους περίπου λόγους, πὺ ἰσχύουν –ἀντίστροφα ἀσφαλῶς– καὶ στὴν περίπτωσι τοῦ Ζερζούλη: "Ἐλλειψη πληροφορήσεως γιὰ τὰ συμβαίνοντα μέσω ἐπιστολῶν μεταξύ Τρικάλων καὶ Κωνσταντινούπολης κ.λ.π. Σ' αὐτοὺς τοὺς λόγους θὰ πρέπει νὰ προσθέσουμε ἴσως –παρόλο πὺ ἡ Ψυχολογία ἀποτελεῖ ἐπισφαλῆ παράδρομο γιὰ τὴν ἐρμηνεῖα ιστορικοφιλοσοφικῶν ἀπράξεων)– καὶ κάποιο στοιχεῖο ἑπαρσης, πὺ δὲν ἀποκλείεται νὰ διέκρινε τὸν Βούλγαρη κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πρώτης παραμονῆς του (1742 - 1750) στὰ Γαλλινιά, ἰδιαίτερα ἀπέναντι σὲ ὄσους –κατὰ τὴν παρατήρησι τοῦ Κούμα (ὄ.π.)– «ἀνεωτερισμός» του «ἐφαίνετο ἐπικίνδυνος».

τῆς ἑλληνικῆς διανόησης κατὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 18ου αἰώνα. Ἐξηγούμαστε: Ὁ Ζερζούλης προκλήθηκε ἀπὸ τὸν «διδάσκαλο τῶν γραμματικῶν» καὶ τῶν «ἀριστοτελικοσχολαστικῶν μαθημάτων» στὴν Πατριαρχικὴ Ἀκαδημία τῆς Κωνσταντινούπολης Δωρόθεο καὶ ἀμυνόμενος κατέγραψε τὸ ἀδιέξοδο τῆς ἐγκλωβισμένης ἀκόμη στὰ παραδοσιακὰ σχήματα σκέψης τῶν «περὶ λεξίδια καὶ μόρια διαλέκτου καὶ τὴν τούτων τεχνολογίαν αἰεὶ ἀσχολουμένων», ποὺ κι ὅταν «φιλοσοφίας ἐθέλουσιν ἄπτεσθαι, οὐκ ἀληθείας ἐρῶντες ἀλλὰ κόμπου καὶ ματαιότητος»⁴⁴. Τὸ ἴδιο ἀδιέξοδο γνώρισε βέβαια ἅμα τῇ ἐλεύσει τοῦ στὰ Γιάννινα καὶ ὁ Βούλγαρης κυρίως μάλιστα μέσα ἀπὸ τὴν ὀξύτατη ἀντιπαράθεσή του πρὸς τοὺς συντηρητικὸς διδασκάλους τῆς Σχολῆς τοῦ Γκιούνμα, τῆς ὁποίας προΐστατο ἡ «σοφολογιωτάτη καὶ ἐπιστημονικωτάτη Παναϊδεσιμότητα»⁴⁵ τοῦ «Ἀρχιπρεσβυτέρου, καὶ Διδασκάλου τῶν Ἐπιστημῶν» Μπαλάνου Βασιλοπούλου⁴⁶. Οἱ σύντομες ἀναφορὲς τοῦ Ἐπτανήσιου θεολόγου καὶ φιλοσόφου στὴν προτελευταία παράγραφο τῆς «Προεισοδιώδους ἀφηγήσεώς» τοῦ «Περὶ ἀρχῆς καὶ προόδου τῆς κατὰ τὴν Φιλοσοφίαν Ἐνστάσεως» στὴν «ἀφορία... τῆς παρ' ἡμῖν φιλοσοφίας» –ὅπου τὴν ὀδήγησαν οἱ Περιπατητικοί, κάποιιοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους «ἔλαθον», ὅπως σημειώνει «ἀπεριπάτητοι»– αὐτὸ τὸ ἀδιέξοδο καταγράφουν⁴⁷.

Τόσο ὁ Ζερζούλης ὅσο καὶ ὁ Βούλγαρης δὲν ἀρκέστηκαν, ὡστόσο, στὴν ἀπλή καταγραφή τοῦ ἀδιεξόδου, ποὺ συνειδητοποίησαν ὁ καθένας μὲ τὸν δικό του τρόπο, ἀλλὰ τὴ συνόδευσαν καὶ μὲ κάποιες πα-

44. Πρβλ. Λίνου Γ. Μπενάκη, ὅ.π., σ. 438 κ.έ.

45. Ἀπὸ τὴν προσφώνηση τοῦ Ζερζούλη στὴν ἀρχὴ τῆς ἐπιστολῆς του πρὸς τὸν Μπαλάνο Βασιλόπουλο (Ἀντιπελάργησις, ὅ.π., σ.46).

46. Ἀπὸ τὸν τίτλο τῆς Ἀντιπελάργησις.

47. Πρβλ. Εὐγενίου Βούλγαρη, ὅ.π., σ. 44. Πρβλ. ἐπίσης Παναγιώτη Νούτσου, «Ἡ λειτουργία τοῦ νεωτεριστικοῦ πνεύματος στὴ Λογικὴ τοῦ Βούλγαρη», Δωδώνη ΙΓ/1984, σ. 141 κ.έ. καὶ Βασιλείου Α. Κύρκου, «Ἡ Ἀφήγησις προεισοδιώδης στὴ Λογικὴ τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη», Δωδώνη Γ, ΚΕ/1996, σσ. 39 - 48, ἰδιαίτερα σ. 45 κ.έ.

ρατηρήσεις, πού μὲ τὰ μηνύματα, πού περιέχουν, ἤχου ἄπο κάποια σκοπιὰ σὰν γενικὲς ὑποδείξεις: Ὁ πρῶτος μίλησε γιὰ τὴ γνωστὴ μας ὀφειλὴ «ἐν τῷ φιλοσοφεῖν», δηλαδή τῶν φιλοσόφων νὰ θηρεύουν, νὰ ἐξερευνοῦν καὶ νὰ ἐξιχνιάζουν τὴν «ἀλήθειαν καὶ φύσιν» τῶν ὄντων· ὁ δεύτερος ἀναφέρθηκε στὸ «θαῦμα», πού ἐπετέλεσαν «οἱ ἐκ τῶν κατὰ τὴν Εὐρώπην ἄλλων Ἐθνῶν» φιλόσοφοι, οἱ ὁποῖοι «τοὺς τῶν Σχολαστικῶν Συλλόγους τοὺς ὅφ' ἑνὸς τινὸς οἷον στρατηγουμένους χαίρειν τε οἶκσαν» καὶ «εὐ ποιῶντες ἐπὶ τὸ Ἐκλεκτικὸν τοῦ φιλοσοφεῖν Εἶδος ἐτράποντο ἐκεῖνο δὴ καὶ μόνον τῷ φιλεπιστήμονι ἀποδεκτέον εἶναι ἡγούμενοι, ὃ ἂν ὁ ὀρθὸς λόγος ἐγκρίνας σαφῶς καὶ εἰλικρινῶς δοκιμάσειεν»⁴⁸.

Συγκρίνοντας τίς παρατηρήσεις – ὑποδείξεις τῶν δύο ἀνδρῶν διαπιστώνουμε καὶ τίς διαφορὲς τους: Ὁ Ζερζούλης στὴν πραγματικότητά δὲν ὑποδεικνύει τὴν ὀφειλὴ τῶν φιλοσόφων ὡς διέξοδο, ὅπως ἔμμεσα φαίνεται νὰ πράττει ὁ Βούλγαρης ἀντιπαραθέτοντας τὴν «ἀφορία» τῆς «παρ' ἡμῖν φιλοσοφίας» πρὸς τὸ «θαῦμα» τῆς φιλοσοφίας «τῶν κατὰ τὴν Εὐρώπην ἄλλων Ἐθνῶν». Οὔτε καὶ θὰ μπορούσε, ἄλλωστε. Ἡ οἰκονομία τῆς ἀπαντητικῆς πρὸς τὸν Δωρόθεο ἐπιστολῆς τοῦ ἀπέκλειε σχεδὸν ἐκ τῶν προτέρων κάτι τέτοιο: Τὸ κείμενό της –παρὰ τὸν δημόσιο χαρακτήρα της– ἀποτελεῖ μέρος μιᾶς διαμάχης λογίων γιὰ ἓνα πολὺ ἐξειδικευμένο πρόβλημα τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας καὶ ἐπομένως ἀπευθύνεται ἐκ τῶν πραγμάτων σὲ ἓνα στενὸ κύκλο διδασκάλων φιλοσοφικῶν μαθημάτων, τοὺς ὁποίους ἐνοχλοῦσε προπάντων ἡ εἰσαγωγὴ τῆς νεωτερικῆς σκέψης στὰ ἀνώτερα σχολεῖα τοῦ δούλου Γένους ἀπὸ «διδάσκοντες... οἷα εὐφραίνει μὲν τοὺς ἀπλουστέρους, γέμοντα δὲ πάσης ἀηδίας καὶ ναυτίας τοῖς εὖ φρονούσιν ἐμποιοῦντα»⁴⁹.

48. Πρβλ. Εὐγενίου Βούλγαρη, ὅ.π. Γιὰ τὴν ἐρμηνεῖα τοῦ ἐκλεκτικισμοῦ τοῦ Ἑπτανήσιου θεολόγου καὶ φιλοσόφου πρβλ. προπάντων τὴν ἐργασία τοῦ Κώστα Θ. Πέτσιου «Γνωσιολογικὲς συνιστώσες τῆς σκέψης τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη», Δωδώνη, ὅ.π., σ. 60 κ.έ. Πρβλ. ἐπίσης Λεωνίδα Μπαρτζελιώτη, ὅ.π., σ. 103 κ.έ.

49. Τὸ παράθεμα ἀπὸ τὴν ἐργασία τοῦ Λίνου Γ. Μπενάκη (ὅ.π., σ. 432 σημ. ἀρ. 53).

Στις βαρειές αυτές κατηγορίες, πού ἡ γραφίδα τοῦ Δωροθέου ἔφερε στό φῶς τῆς δημοσιότητας, ἀπάντησε ὁ Ζερζούλης μέ κύριο προφανῶς στόχο τήν πλήρη ἀνασκευή τους καί ὄχι, βέβαια, τήν ὑπόδειξη μιᾶς διεξόδου ἀπό τὸ ἀδιέξοδο, στό ὁποῖο κατὰ τή γνώμη του ὁδήγησαν τήν σύγχρονή του ἐλληνική διανόηση ὅσοι τῆς «δεσποίνης Φιλοσοφίας μὴ κατατυχεῖν δυναμένοι τῆ θεραπευίδι Γραμματικῇ ἀεὶ ἐπιμύγνυνται»⁵⁰.

Σὲ διαφορετικό πλαίσιο ἐντάσσονται τὰ ὅσα καταγράφει καί παρατηρεῖ ἡ ὑπόδεικνύει –ἔστω καί ἔμμεσα– ὁ Βούλγαρης. Ἦδη τὸ γεγονός ὅτι μέ τὸ συγκεκριμένο κείμενο ὀλοκληρώνει τήν «Προεισοδιώδη ἀφήγησή» του, πού ὡς ἓνα εἶδος ἱστοριοφιλοσοφικῆς εἰσαγωγῆς στή Λογική προτάσσεται τῶν –αὐστηρὰ συστηματικοῦ χαρακτήρα– τεσσάρων «εἰσαγωγικῶν» καί «προτελεστικῶν προδιατριβῶν» του «Εἰς ἅπασαν ἐν γένει τήν Φιλοσοφίαν», μᾶς ἀποκαλύπτει τή διαφορετικὴ στόχευσή του: Ὁ Βούλγαρης μέ τῆ Λογική του καί ὅ,τι αὐτὴ περιλαμβάνει ἀπευθύνεται στό εὐρύτερο ἀναγνωστικὸ κοινὸ τοῦ Γένους, τὸ ὁποῖο ἐπιθυμεῖ νὰ εἰσαγάγει στή φιλοσοφία, καί ὄχι μόνο στοὺς διδασκάλους φιλοσοφικῶν καί δὴ ἀριστοτελικοσχολαστικῶν μαθημάτων, ὅπως ὁ Ζερζούλης. Γι' αὐτὸ καί στήν πρώτη κιόλας «προδιατριβή» του περιγράφει «Ὅπως τε παρεσκευασμένον ἦκειν χρῆ εἰς φιλοσοφίαν» καί ἀπαντᾷ στό βασικὸ ἐρώτημα κάθε ἀναγνώστη «πῶς αὐτὴν μετιτέον»⁵¹. Τὴν ἀκριβὴ καί, θὰ προσθέταμε, ἀντιπροσωπευτικότερη γιὰ τὴν ὅλη σκέψη του ἀπάντηση στό ἐρώτημα αὐτὸ παρεμβάλλει μεταξὺ τῶν δύο γνωστῶν μας ὀρισμῶν του, τοὺς ὁποῖους ἔτσι καί συνδέει: Ὅποιος θέλει νὰ λέγεται φιλόσοφος καί ὄχι Αἵρεσιάρχης ὀφείλει νὰ εἶναι ἐκλεκτικός, μέ ἄλλα λόγια, ὀφείλει νὰ

50. Ὁ.π., σ. 439.

51. Τὸ παράθεμα ἀπὸ τὸν τίτλο τῆς «προδιατριβῆς» αὐτῆς. Πρβλ. Εὐγενίου Βούλγαρη, Ὁ.π., σ. 46. Γιὰ τὸ πῶς «παρεσκευασμένον ἦκειν... εἰς φιλοσοφίαν» πρβλ. Νίκου Κ. Ψημμένου, «Ἐκσυρικτέον ἄρα τὰ χυδαῖστὶ φιλοσοφεῖν ἐπαγγελλόμεθα βιβλιδάρια, - Ἀπόπειρα ἐρμηνείας», Ὁ ἔρανιστής 20/1993, σσ. 36-46, ἰδιαίτερα σ. 39 κ.έ.

πράττει ὅ,τι πράττουν οἱ ἀληθινοὶ «Συμβιβασταὶ» καὶ «Συναρπασταὶ», οἱ ὅποιοι, ὅπως σπεύδει νὰ ἀποσαφηνίσει, «τὰ καλῶς φιλοσοφούμενα, ἐκ παντὸς καὶ Ἐθνους καὶ χρόνου, καὶ ἐκ πάσης ἀπλῶς τῆς ὁπότε δῆ, καὶ παρ' οἷς ἂν τύχοι ἀναδειχθείσης Αἰρέσεως προσιέμενοι τὰ μὴ καλῶς, μηδὲ ἀληθῶς, ὡς ἐκφυλά τε, καὶ νόθα φιλοσοφίας κυήματα εἰς Κυνόσαργες παραπέμπουσιν).⁵²

Ἡ συνεξέταση τῆς σκέψης τοῦ Ζερζούλη μὲ τὴ σκέψη τοῦ Βούλγαρη μᾶς ἀποκάλυψε ὡς ἓνα βαθμὸ τὶς ὅποιες προθέσεις τους· ἡ γνώση τῶν προθέσεων τους, ὅμως, προσφέρεται, θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε, περισσότερο γιὰ τὴν κατανόησιν τῆς ἐκ μέρους τους ἐπιλογῆς τοῦ ὕφους ἢ καὶ τῆς οἰκονομίας τῶν συγκεκριμένων κειμένων τους παρὰ γιὰ τὴν ἀξιολόγησιν τοῦ περιεχομένου τῶν μηνυμάτων τους, τὴ βαρύτητα τῆς σημασίας τῶν ὁποίων καλούμαστε νὰ σταθμίσουμε μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἱστορικῆς συγκυρίας τοῦ δούλου Γένους περὶ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰώνα. Καὶ τὰ πλαίσια αὐτὰ μᾶς εἶναι ἐν πολλοῖς γνωστά: Τὸ Γένος, στὴν ἐπίπονη πορεία ἀπομάκρυνσής του ἀπὸ τὸν Ἀριστοτελισμὸ τῆς κορυδαλικῆς διερμηνείας, ἔχει κιόλας διαβεῖ τὸ στάδιο τῆς ἀναγνώρισης τῆς ἀξίας τῆς νεωτερικῆς σκέψης⁵³, πάμπολλα στοιχεῖα τῆς ὁποίας ἡ Δύση μέσω κυρίως τῶν πολυάριθμων παροικιῶν του σὲ πόλεις τῆς κεντρικῆς προπάντων Εὐρώπης τοῦ διοχετεύει, καὶ οἱ σκαπανεῖς τῆς πνευματικῆς ἡγεσίας του ἀναρωτιοῦνται πλέον τί δεῖ γενέσθαι. Στὰ ἐρωτήματά τους ἀπαντοῦν συχνὰ οἱ ἴδιοι καὶ οἱ ἀπαντήσεις τους ποικίλουν καὶ ὡς πρὸς τὶς προτάσεις τῆς ἀκολουθητέας περαιτέρω πορείας τοῦ Γένους καὶ ὡς πρὸς τὴ διατύπωση τῶν ὅσων ἔχουν νὰ προτείνουν – ἄλλος ἀπλῶς διαμηνύει, ἄλλος ἔμμεσα εἰσηγεῖται καὶ ἄλλος ἄμεσα ὀρίζει: «Τὴν ἀλήθειαν καὶ φύσιν ὄντων θηρᾶσθαι, ἐξερευνᾶν καὶ ἐξιχνιάζειν» διαμηνύει ὁ Ζερζούλης τὴν

52. Πρβλ. Εὐγενίου Βούλγαρη, ὁ.π., σ. 58.

53. Γιὰ τὰ ἐπιμέρους στάδια ἢ φάσεις τῆς εἰσαγωγῆς τῆς νεωτερικῆς σκέψης στὸν ἐλληνικὸ χῶρον πρβλ. Νίκου Κ. Ψημμένου, «Ἡ Ἐπιτετατημένη ἐπαχρίθωσις», τοῦ Δημητρίου Προκοπίου ὡς πηγὴ γνώσης τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας», *Ἡπειρωτικὰ χρονικά* 24/ 1982, σ. 210 κ.έ.

τροπή «ἐπὶ τὸ Ἐκλεκτικὸν τοῦ φιλοσοφεῖν Εἶδος» εἰσηγεῖται ἔμμεσα ὁ Βούλγαρης τὴν ἀποδοχὴ τῆς «ὕγιους φιλοσοφίας» ὡς τοῦ μόνου «ἀπαραιτήτου» καὶ «ἀπλανοῦς ὁδηγοῦ» ὀρίζει ἄμεσα ὁ Μοισιόδαξ⁵⁴.

Οἱ τρεῖς διατυπώσεις τῶν ἀπαντήσεων διαθλοῦν ἀναμφίβολα καὶ τὸ μέγεθος τοῦ ἀδιεξόδου, τὸ ὁποῖο ὁ καθένας τους μὲ τὰ δικά του μέτρα κάθε φορά συλλαμβάνει, καὶ τὴ ριζοσπαστικότητά τῶν προτάσεων αὐτῶν καθ' ἑαυτῶν. Καὶ ὡς πρὸς τὴ ριζοσπαστικότητά, ποὺ διαπερνᾷ τὶς τρεῖς ἀπαντήσεις, ὁ Ζερζούλης ἔρχεται πέρα ἀπὸ κάθε ἀμφιβολία πρῶτος παρὰ τὸ ὅτι τὸ μήνυμά του διατυπώθηκε ἐν τῇ ρύμη τοῦ λόγου του σχεδὸν παρεπιπτόντως καὶ ὅπωςδήποτε ὄχι ὡς ὑπόδειξι μιᾶς ἀδιεξόδου ἀπὸ τὸ ἀδιέξοδο τῆς ἐλληνικῆς διανόησης τῆς ἐποχῆς του. Ἡ ριζοσπαστικότητά του μπορεῖ, βέβαια, νὰ ἐρμηνευτεῖ καὶ ὡς ἀπόρροια τῆς γενικότητάς του. Εἶναι ἀλήθεια πὼς ὅσο πιὸ γενικὸ προβάλλει ἓνα μήνυμα διατυπωμένο μάλιστα ὡς ἀρχὴ ἢ θέση, ὅπως αὐτὸ τοῦ Ζερζούλη, τόσο πιὸ λίγο ἄπτεται τῶν συγκεκριμένων πάντα προβλημάτων, ποὺ ἡ ἱστορικὴ συγκυρία ἐνὸς λαοῦ ἐπίμονα θέτει. Δὲν συμβαίνει ὅμως αὐτὸ στὴν περίπτωση τοῦ Ζερζούλη, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ὅλη συνάφεια τοῦ λόγου του περὶ ὀφειλῆς τῶν φιλοσόφων: Ὁ Ζερζούλης ἀναφέρεται κατ' ἀρχὴν στὴν «ἀθλιότητα» τοῦ Δωροθέου ὡς φιλοσόφου «ἀπὸ ἀληθείας ἐφέσεως», ἐπισημαίνει στὴ συνέχεια τί κατὰ τὴ γνώμη του «ἐν τῷ φιλοσοφεῖν... ὀφείλομεν» καὶ τεκμηριώνει, τέλος, τὴ γνώμη του προσθέτοντας πὼς «οὐ γὰρ δέον τῷ φιλοσοφοῦντι τοῖς τοῦ διδασκάλου ῥήμασιν ἐπομνῦναι, ἀλλὰ τῇ φύσει τῷ λόγῳ εἰσδῦναι»⁵⁵. Ἡ ὀφειλὴ «ἐν τῷ φιλοσοφεῖν» ἀποτελεῖ ἐπομένως ἀναπόσπαστο μέρος τῆς ὀξύτατης κριτικῆς του πρὸς τοὺς Περιπατητικοὺς τοῦ τύπου τοῦ ἀριστοτελικοσχολαστικοῦ Δωροθέου, οἱ ὁποῖοι μὴ εἰσδύοντας «τῇ φύσει τῷ λόγῳ» χρησιμοποιοῦν τὸν Ἀριστοτέλη, ὅπως χαρακτηριστικὰ ὑπογραμμίζει,

54. Πρβλ. Ἰωσήπου τοῦ Μοισιόδακος, ὁ.π., σ. 98 (στὴν ἐκδ. Ἀγγέλου σ. 95).

55. Πρβλ. Λίνου Γ. Μπενάκη, ὁ.π., σ. 441.

σάν «μαντικὸ τρίποδα», πού «ἐξ ἀποκαλύψεως οὐράνια καὶ θεόπνευστα τὰ ἐκείνου καθέστηκεν ῥήματα»⁵⁶.

Μὲ τὴν ὀξύτητα τῆς κριτικῆς αὐτῆς θὰ πρέπει ἐνδεχομένως νὰ συνδέσουμε τὴ ριζοσπαστικότητα τοῦ λόγου του περὶ ὀφειλῆς τῶν φιλοσόφων. Ἄς μὴ λησμονοῦμε ὅτι ὁ Ζερζούλης ἀπαντᾷ στὶς δριμύτατες κατηγορίες τοῦ Δωροθέου γιὰ ἐκφραλισμὸ ἀπὸ τοὺς νεωτέρους ἢ «φιλονέους... τινῶν τῶν τοῦ Φιλοσόφου ἀξιωματῶν» καὶ γιὰ πολλὰ ἄλλα⁵⁷ ἀντιπαράθετα. Τὴν αὐθεντία τοῦ Ἀριστοτέλη θέλουν νὰ διατηρήσουν (προπάντων ἢ τουλάχιστον) στὴ διδασκαλία τῶν φιλοσοφικῶν μαθημάτων στὰ ἀνώτερα σχολεῖα τοῦ Γένους οἱ Περιπατητικοί – τὴν αὐθεντία τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ κάθε αὐθεντία σ' ὅλα τὰ ἐπίπεδα τοῦ φιλοσοφικοῦ γίνεσθαι (ἐντὸς καὶ ἐκτὸς σχολείου) ἀποκηρύσσει κατὰ τρόπο ἀξιωματικὸ ὁ Ζερζούλης. Καὶ ἡ ἀξιωματικὴ ἀποκήρυξη κάθε αὐθεντίας μποροῦσε νὰ τεκμηριωθεῖ μόνο μὲ τὴν ὑπενθύμιση ἢ τὴ διαμήνυση πρὸς ὅλους τῆς πλέον βασικῆς ἀρχῆς γιὰ τὴν ἄρθρωση μὴ ἐξαρτημένου ἀπὸ αὐθεντίας φιλοσοφικοῦ λόγου: Τὴν ὀφειλὴ ὅλων «ἐν τῷ φιλοσοφεῖν» νὰ θηρεύουν, νὰ ἐξερευνοῦν καὶ νὰ ἐξιχνιάζουν τὴν «ἀλήθειαν καὶ φύσιν» τῶν ὄντων –μία ὀφειλὴ τῆς ὁποίας ὁ ἐπιγραμματικὸς τρόπος διατύπωσής της καθιστᾷ ἐμφανὴ τὴ ριζοσπαστικότητά της χωρὶς τὸ μήνυμα, πού περιέχει, νὰ παίρνει τὴ μορφή μιᾶς συγκεκριμένης πρότασης ἢ ὑπόδειξης γιὰ τὸ ξεπέραςμα τοῦ ἀδιεξόδου τῆς τότε «παρ' ἡμῖν φιλοσοφίας». Μὲ διαφορετικὰ λόγια: Ὁ Ζερζούλης στὴν κορύφωση τῆς ἀντιπαράθεσής του πρὸς τὸν Δωρόθεο καὶ ὅ,τι αὐτὸς ἐκπροσωποῦσε δὲν μποροῦσε νὰ παραμένει ὁ νηφάλιος παρατηρητῆς τῶν ὅσων συνέβαιναν στὸ Γένος του περὶ τὰ φιλοσοφικά, ὥστε νὰ περιορίσει τὸν λόγο του στὴν πρόταση ἢ καὶ στὴ ρητὴ ὑπόδειξη μιᾶς μεθόδου «ἐν τῷ φιλοσοφεῖν», ὅπως ὁ Βούλγαρης, ἢ ἐνὸς «ἀπλανοῦς ὁδηγοῦ», ὅπως ὁ Μοισιόδαξ. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς καὶ ὁ λόγος του ἔφτασε ὡς τὴν ἀποκάλυψη τῆς ἀπώτερης ρίζας τοῦ κακοῦ, πού ἐπέφερε στὸ Γένος τὴν «ἀφορία» τῆς τότε «παρ' ἡμῖν φιλο-

56. Πρβλ. ὅ.π.

57. Πρβλ. ὅ.π., σ. 427 κ.έ. Τὸ παράθεμα ἀπὸ τῆ σ. 428.

σοφίας», έφτασε, δηλαδή, ώς τή ρητή απόδοση τής «άφορίας» αὐτῆς στήν έκ μέρους τῶν διδασκάλων άναγνώριση αὐθεντιῶν, ἡ ὁποία, έννοεῖται, επέβαλε ώς τὰ χρόνια του καί τήν παραμέληση τής βασικῆς ὀφειλῆς τους «έν τῷ φιλοσοφεῖν».

Ἡ ἰσχὺς τοῦ λόγου τοῦ Ζερζούλη δέν μειώνει βέβαια τήν ἰσχὺ τῶν προτάσεων τῶν δύο άλλων διδασκάλων, ἀφοῦ ἡ ὀφειλή μας ἀναφέρεται στήν έρευνητική διάθεσή μας ώς άναγκαία προϋπόθεση τοῦ φιλοσοφεῖν καί ὄχι στά προβλήματα τής μεθόδου ἢ τοῦ μέσου. Ὁ λόγιος διδάσκαλος φιλοσοφικῶν μαθημάτων καί γενικά ὁ κάθε στοχαστής μπορεῖ, μέ άλλα λόγια, νά στραφεῖ «ἐπὶ τὸ Ἐκλεκτικὸν τοῦ φιλοσοφεῖν Εἶδος», ὅπως έμμεσα ὑπέδειξε ὁ Βούλγαρης, ἢ νά ἀκολουθήσει τὸν «ἀπλανή ὀδηγὸν» τής «ὑγιοῦς φιλοσοφίας», ὅπως ὅρισε ὁ Μοισιόδαξ ἄρκει νά θηρεύει, νά έρευνᾶ καί νά ἐξιχνιάζει τήν «ἀλήθειαν καί φύσιν» τῶν ὄντων πάντα ἔξω ἀπὸ τή σκιά ὁποιασδήποτε αὐθεντίας, ἀκόμη καί αὐτῆς τοῦ Ἀριστοτέλη.

Αὐτό, άλλωστε, έκανε πράξη ώς διδάσκαλος φιλοσοφικῶν μαθημάτων καί ὁ ἴδιος ὁ Ζερζούλης: Χωρὶς νά ἀναγνωρίζει αὐθεντίες, άλλὰ καί χωρὶς νά ἀπορρίπτει ὅ,τι προσφερόταν ἀπὸ τήν παραδοσιακή καί νεώτερη σκέψη δίδαξε σέ ἄρκετὰ σχολεῖα τοῦ Γένους του⁵⁸ άλλοτε «φιλοσοφίαν κατὰ τε Ἀμμώνιον καί Σιμπλίκιον, Ἀλέξανδρον τὸν Ἀφροδισιέα» καί άλλους ὑπομνηματιστές ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλη⁵⁹, άλλοτε Γεωμετρία καί Ἀριθμητική «κατὰ Οὐόλφιον»⁶⁰ καί άλλοτε τή Δημοκρίτεια «φυσικὴν θεωρίαν», τήν «ἀνανεωθεῖσαν, ἐπιδιορθωθεῖσαν, ἀναπτυχθεῖσαν, αὐξηθεῖσαν καί εἰς φῶς προαχθεῖσαν ὑπὸ τῶν νε-

58. Ὁ Ζερζούλης δίδαξε σέ σχολεῖα τῶν Τρικάλων, τῶν Ἰωαννίνων, τοῦ Μετσόβου, τῆς Κωνσταντινούπολης, τοῦ Ἄθωνα, τοῦ Τυρνάβου καί τοῦ Ἰασίου. Πρβλ. ὅ.π., σ. 419 κ.έ.

59. Πρβλ. ὅ.π., σ. 435 κ.έ.

60. Πρβλ. Δίνου Γ. Μπενάκη, «Νικόλαος Ζερζούλης, μεταφραστής τῶν μαθηματικῶν ἔργων τοῦ Christian Wolff», Ὁ έρανιστής 20/1995, σσ. 47 - 57. Τὸ παράθεμα ἀπὸ τὸν τίτλο χειρογράφων μέ τὰ κείμενα παραδόσεων τοῦ Ζερζούλη (ὅ.π., σ. 52).

ωτέρων, καὶ μάλιστα) ὑπὸ «τοῦ ἀγγινουστάτου καὶ μέγα ἐπὶ σοφία κεκτημένου ὄνομα Ἰσαὰκ τοῦ Νευτόνου»⁶¹.

Εἶναι φανερό πῶς μὲ τὴν ὅλη διδακτικὴ δραστηριότητά του ὁ Ζερζούλης αὐτοεντάσσεται κατ' ἀρχὴν στὴ δεύτερη περίοδο τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ μὲ τὴν εὐρεία ἔννοια, στὴν περίοδο συγκρατισμοῦ τοῦ παραδοσιακοῦ καὶ τοῦ νεωτερικοῦ τρόπου σκέψης, ποὺ ἐκπροσωπεῖται κατ' ἐξοχὴν ἀπὸ τὴν ἐκ παλαιῶν τε καὶ νεωτέρων συνεργανισθεῖσα *Λογικὴ* τοῦ Βούλγαρη⁶². Μὲ τὴν ριζοσπαστικότητά τῆς πολεμικῆς του γενικὰ καὶ τῆς γνωστῆς μας πλέον ἀρχῆς γιὰ τὴν ὀφειλὴ μας «ἐν τῷ φιλοσοφεῖν» ἰδιαίτερα, ποὺ τόσο μᾶς ἀπασχόλησε ἐμβαθύνοντας στὴ «γενναία» ἀπάντησή του στὴν «Ἐπιστολὴ τινος τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει δοκούντων φιλοσοφεῖν Περιπατητικῶν»⁶³, ὁ Ζερζούλης φαίνεται νὰ ἀνήκει δικαιοματικὰ καὶ στὴν πρώτη περίοδο, τὴν περίοδο τῆς ὀξείας ἀντιπαράθεσης τῶν δύο τρόπων σκέψης, κατὰ τὴν ὁποία τὴν ὑπεράσπιση τῶν νεωτέρων ἀνέλαβε ἐκὼν ἄκων ὁ Ἄνθρακίτης⁶⁴. Δὲν θὰ ἦταν, ὡστόσο, τελείως λάθος, ἂν δεχόμεσταν πῶς μὲ τὶς μεταφράσεις ἔργων σημαντικῶν ἐκπροσώπων τῆς δυτικῆς διανόησης ὁ Ζερζούλης συμμετεῖχε ἀκόμη καὶ στὰ δρώμενα τῆς τρίτης περιόδου, τῆς περιόδου τῆς πλήρους ἐπικράτησης στὸν εὐρύτερο

61. Ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ χειρογράφου, τὸ ὁποῖο ἀνακάλυψε σὲ βιβλιοθήκη τοῦ Ἰασιίου ὁ Χαρίτωνας Καρανάσιος. Πρβλ. τὴν ἐργασία του «Ὁ κώδικας VI - 9 (188) τῆς Κεντρικῆς Πανεπιστημιακῆς Βιβλιοθήκης "Μιχαὶ Ἐμινέσκου», τοῦ Ἰασιίου. (Ἀνεύρεση λανθάνοντος ἔργου τοῦ Νικολάου Ζερζούλη), *Ἑλληνικά* 44/1994 σσ. 182 - 187. Ὁ τίτλος τοῦ χειρογράφου στὴ σ. 184 κ.έ. Πρβλ. καὶ Λίνου Γ. Μπενάκη, ὅ.π., σ. 49.

62. Ὁ πλήρης τίτλος τῆς *Λογικῆς* στὴ σημ. ἀρ. 32. Γιὰ τὴν ἀξία τῆς ὡς ἐγχειριδίου μετὰ τὴν ἐκδόσή της πρβλ. Κωνσταντίνου Μ. Κούμα, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, ὅ.π., σ. 7 κ.έ.

63. Ἀπὸ τὸν τίτλο τῆς ἐπιστολῆς, ὁ ὁποῖος, ὡστόσο, δὲν προέρχεται ἀπὸ τὴ γραφίδα τοῦ Ζερζούλη. Πρβλ. Λίνου Γ. Μπενάκη, «Ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ μεταβυζαντινοῦ Ἀριστοτελισμοῦ», ὅ.π., σ. 417.

64. Πρβλ. Νίκου Κ. Ψημμένου, *Ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία*, τ. Β', ὅ.π., σσ. 421 - 424.

έλληνικό χώρο τῆς νεωτερικῆς σκέψης μετὰ τὴν ἀναγνώριση τῆς ἀνωτερότητάς της ἔναντι τῆς ἀντίστοιχης παραδοσιακῆς ἀπὸ σχεδόν ὅλους τοὺς διδασκάλους φιλοσοφικῶν μαθημάτων στὰ ἀνώτερα σχολεῖα τοῦ Γένους⁶⁵: Διαπιστώνοντας πολὺ πιὸ πρὶν ἀπὸ τὸν Μοισιόδακα ὅτι ἡ Ἑλλάδα «ἔχει χρεῖαν... ἀπὸ τῆς Εὐρώπης»⁶⁶, ὁ Ζερζούλης ἀρχισε ἀπὸ τὸ 1740 κιόλας νὰ μεταφράζει ἔργα τοῦ Νεύτωνα, τοῦ Petrus von Musschenbroek, τοῦ Christian Wolff καὶ τοῦ Friedrich Christian Baumeister, τὰ ὁποῖα παρέδιδε, ὅπως ἀναγράφεται σὲ κάποιον ἀπὸ τὰ χειρόγραφα του, «ταῖς Ἑλλήνων παισὶ καὶ ἑαυτοῦ μαθηταῖς»⁶⁷.

Ἡ ὁποιαδήποτε θέση πάντως κι ἂν ὀριθεῖ γιὰ τὴν ὥρα ὡς θέση τοῦ Μετσοβίτη λογίου στὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας τοῦ 18ου αἰῶνα αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ πραγματικὴ. Αὐτὴν θὰ μᾶς ἐπιτρέψει νὰ ὀρίσουμε τελικὰ μόνο ἡ ἔκδοση ὅλων τῶν χειρόγραφων κειμένων του, ἡ μελέτη τῶν ὁποίων ἴσως μᾶς ὀδηγήσει καὶ στὴν ἀπάντηση δύο ἐρωτημάτων, ποὺ ὁ λόγος του περὶ ὀφειλῆς «ἐν τῷ φιλοσοφεῖν» ἔμμεσα μὲν, ἐπιτακτικὰ δὲ θέτει: Ἄν ὁ ἴδιος ἐπεξέτεινε τὴν προσπάθειά του νὰ θηρεύει, νὰ ἐξερευνᾷ καὶ νὰ ἐξιχνιάζει τὴν «ἀλήθειαν καὶ φύσιν τῶν ὄντων» καὶ σὲ προβλήματα συστηματικοῦ χαρακτήρα καὶ στὴ διατύπωση ποιῶν ἀρχῶν, ποὺ διακατέχουν τὴ σκέψη του, κατέληξε. Ἀπὸ ἄλλη σκοπιά: Ἄν ὁ ἴδιος παρέμεινε ἀπλῶς ἕνας ἀρκούντως ἐνημερωμένος καὶ συνακόλουθα πολὺ πετυχημένος στὰ χρόνια τοῦ διδάσκαλος φιλοσοφικῶν μαθημάτων καὶ μὲ τὴ διδασκαλία του βοήθησε τὸ Γένος του νὰ ξεπεράσει τὰ παραδοσιακὰ σχήματα σκέψης ἢ προχώρησε καὶ στὴν ἄρθρωση δικοῦ του φιλοσοφικοῦ λόγου, ποὺ τὸν διαφοροποιεῖ οὐσιαστικὰ τόσο ἀπὸ τὴν ἀύθεντία τοῦ Ἀριστοτέλη ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἀύθεντία ὁποιοῦδήποτε διακόνου τῆς φιλοσοφίας ἢ τῆς ἐπιστήμης, ποὺ ἡ Εὐρώπη ἀναμφίβολα εἶχε νὰ τοῦ προσφέρει.

65. Πρβλ. ὁ.π., σ. 18 κ.έ.

66. Πρβλ. Ἰωσήπου τοῦ Μοισιόδακος, ὁ.π., σ. 165 κ.έ. Στὴν ἔκδοση Ἀγγέλου σ. 153.

67. Τὸ παράθεμα ἀπὸ χειρόγραφο τοῦ Ζερζούλη. Πρβλ. Λίνου Γ. Μπενάκη, «Νικόλαος Ζερζούλης, μεταφραστής τῶν μαθηματικῶν ἔργων τοῦ Christian Wolff», ὁ.π., σ. 49.